

Аркушин, Григорій. «Говіркові слова в романі-баладі М. Нестерчука "Блакитна сарна". І». *Лінгвостилістичні студії*, вип. 11, 2019, с. 7–14.
Arkushyn, Hryhorii. "Dialect Words in the Novel-Ballad "Blue Chamois" by M. Nesterchuk. Part I". *Linguostylistic Studies*, iss. 11, 2019, pp. 7–14.

УДК 811.161.2'28(477.81/.82)+821.161.2(477.8)'06.08Нестерчук

<https://doi.org/10.29038/2413-0923-2019-11-7-14>

ГОВІРКОВІ СЛОВА В РОМАНІ-БАЛАДІ М. НЕСТЕРЧУКА «БЛАКИТНА САРНА». І

Григорій Аркушин

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна

У статті проаналізовано вживання говіркових слів у романі-баладі «Блакитна сарна» М. Нестерчука, уродженця Волинської області. Простежено використання двох різновидів діалектизмів – фонетичних та словотвірних. При порівнянні з місцевою говіркою виявлено, яким насамперед діалектним рисам письменник надав перевагу. Установлено, що автор роману не сліпо копіює говірку, а проводить виважений відбір найбільш поширених місцевих слів.

Ключові слова: місцеві діалектизми, західнополіський і середньополіський говори, вокалізм, консонантизм, фонетичні та словотвірні діалектизми.

DIALECT WORDS IN THE NOVEL-BALLAD "BLUE CHAMOIS" BY M. NESTERCHUK. PART I. Hryhorii Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

The article highlights usage of the dialect words in the novel-ballad *Blue Chamois* written by M. Nesterchuk who is a native of the village Sylno, Kivertsy district, Volyn region. The residents of this village have become the writer's prototypes for the characters of his novel, and they all use the words of the local dialect in their communication. The dialect of the village of Sylno comprises the features of two dialects – the Western and Middle Polissia, with a clear predominance of the Middle Polissian dialect phonetic features.

The study focuses on the use of two types of dialectisms – phonetic and word-forming. The case study has revealed the topping dialectal features which the writer prefers in his characters' speech, having compared them with a local dialect. The novel reflects the following features of vocalism: *y* instead of *o* in closed syllable (*туй*, *Забур'я*, *Запулля*), convergence of the unstressed *e* with *u* (*ни вони*, *чирвоний*) and others. In consonantism, we observe frequent use of prosthetic *z* (*зоко*, *гонучка*), replacement of *ф* by a sound combination *хв* (*хвамілія*, *хвігура*, *хвундамент*), pronouncing *й* as soft *н'* and *л'* (*здоровля*, *мясо*), and others. Truncations (shortening) of the frequently used words are quite widely represented: *дікалон* < *одекалон* (apheresis) *бало* < *бувало*, *тра* < *треба* (syncopation), *зара* < *зараз*, *нічо* < *нічого* (apocope).

The study has also revealed that most differences in word-forming suffixes are due to the phonetic features of the dialect, cf.: *батейко*, *коничейко*, *матюнка*, *густящий*. The

writer also uses derivatives, the word-forming stems of which have been lost, cf. *стпуешний* // *стпунешний* 'cousin (the lexeme 'стпуй'(uncle) is no longer used in Polissian dialects), *вредний* (disobedient; the one who does harm/damage), (lexeme *вред* is no longer used).

The key findings of the study argue that the author of the novel does not blindly copy the dialect but conducts a careful selection of the most common local dialect words, bringing them closer to the common folk forms.

Key words: local dialectisms, West Polissian and Middle Polissian dialects, vocalism, consonantism, phonetic and word-forming dialectisms.

Можна з певністю стверджувати, що ставлення суспільства до говірок своєрідно віддзеркалює ставлення його (суспільства) і до самої мови. Такий стан найчастіше нав'язаний зверхниками, адже для діалектоносіїв говіркові слова – це звичне повсякденне явище, а для керівництва – це насамперед можливість показати силу й волю, підкоряючи всіх і кожного своєму «не пущать!» І це «не пущать!» стосувалося всього: думок, поглядів, учинків, вірувань, музики, літературних творів, мови і ... діалектизмів. У таких умовах письменникам залишалося постійно оглядатися на редакторів своїх видань, аби їхні твори не запилилися в шухлядах і не канули десь у воду, а школярам та студентам приходилося мовчати, слухаючи наставників... І лише той, хто вловлював новітні «вітри», завше був на плаву: отримував спецнагороди, витворював поліпшені закони нищення української мови, опубліковував свої одноденні шедеври, і прислужував, і прислужував...

У таких умовах учителі-методисти також «розроджувалися» статтями, у яких проголошували непримиренну боротьбу з діалектизмами, що по суті у 30-их – 70-их роках минулого століття перетворилася в боротьбу проти української мови, яка не припиняється й досі, пор. хоча б рекомендації у журналі «Українська мова в школі»: «Боротьба з діалектизмами в школі» (1953, №5), «Боротьба з діалектизмами в мові учнів шкіл західних областей» (1953, №5), «Діалектні помилки і боротьба з ними» (1955, №6), «Відображення в писемній мові учнів шкіл говіркових особливостей та методи боротьби з діалектизмами» (1958, №1) та ін. Після кожної чергової постанови керівної сили протести збільшувалися, але тих протестантів швидко садили в тюрми, «підліковували» в психлікарнях, «створювали» для них аварії, відправляли для «перевиховання» в сибіри та ін., тобто вбивали за рідну мову.

«Керуючись тільки основою літературної мови – середньонаддніпрянськими говорами, – редакторська служба нещадно відтинала від загальноукраїнської мови дуже багато діалектизмів, точніше – прекрасних і повноправних слів з інших діалектно-територіальних мовних груп. <...> У більшості книжок і особливо в періодиці ота основа літературної мови – середньонаддніпрянські говори – нагадували обчухрану під телеграфний стовп колись розкішну, багату красуню-сосну» (Ладижець 83–84).

Вступ. По-різному сприймали критики використані у творах говіркові слова: у середині ХХ ст. – повне заперечення, а в ХХІ – більш

лояльне ставлення, але, підкреслимо, в усі періоди представники красного письменства не відмовлялися від рідної мови та її говірок. Західнополіських діалектизмів (у минулі роки їх ще називали *волинізмами* (Покальчук)) не цуралися ні Олена Пчілка, ні Леся Українка, ні Федір Одрач, ні Віктор Лазарук, ні Василь Гей і т.д., а особливо Володимир Лис у творах про свої рідні Загорени (див.: (Аркушин, *Словник*)). Характеристику окремих таких творів див. у (Аркушин, *Народна* 129–189). Свій вклад в аналіз творів волинських письменників щодо вживання діалектизмів зробили саме наші краяни – А. Яворський, Л. Тиха, Ж. Масюк, І. Дружук, О. Нестерчук та ін.

А нещодавно уродженець Волинської області письменник, знаний перекладач з вірменської і художник Мирон Матвійович Нестерчук опублікував роман-баладу «Блакитна сарна», над яким працював понад тридцять років.

Мета дослідження – встановити доцільність використання діалектизмів у романі-баладі та їхню відповідність говірці: чи це сліпе копіювання мовлення земляків, чи виважений відбір окремих слів із говіркового лексикону (зауважимо, що ми вже дещо писали про діалектизми в поезії цього письменника (Аркушин, *Народна* 136–139)).

Матеріал і методи дослідження. Для з'ясування ролі діалектизмів у художньому тексті М. Нестерчука використано метод лінгвістичного спостереження, проведено групування виписаних говіркових слів – фонетичних та словотвірних діалектизмів та здійснено їх порівняння з лексемами місцевої говірки, зроблено узагальнення, подано висновки.

Результати дослідження та дискусія. У романі описані бурхливі події, що відбувалися понад сім десятиків років тому в селі Затишшя, у якому було зовсім не тихо: початок Другої світової війни, відхід польської адміністрації, встановлення нової совіцької влади, німецька окупація, тобто це події 1939–1944 років. Хіба ж могло тоді бути тихо в тому Затишші?..

Багато чого нам можуть пояснити мікротопоніми та антропоніми цього села, пор. назви кутків: *Село, Шлях і Гребля*, є ще віддалена *Комарівка*, а також поблизькі урочища: *Гора, Градище, Забур'я, Запілля, Потереби, Потоки, Сервітут, Селище, Христовець, Валюшове і Макове болото, Білий і Чорний міст* та ін. Так само антропоніми роману: прізвища *Палецький, Куницький* (інші дещо змінені), варіанти імен *Виталько, Гринь, Мар'я, Сандьор*, прізвиська *Бомба, Маслюк, Яковиха*, – усе це свідчить, що прототипом Затишшя стали жителі рідного авторові села Сильно сучасного Ківерцівського району Волинської області, де народився письменник (пор. також з описом села у виданні «Силеньська гуторка: топоніміка, люди, мова» (Аркушин, *Силеньська* 14–59)).

Як бачимо, «Блакитна сарна» – це біографічний твір, головні герої якого *Матвій*, батько письменника, *Марина*, мати, малий *Мицьо* і

Виталько, сини цього подружжя, а також родичі й односельці. І всі вони говорять по-своєму, тобто рідною говіркою.

Як відомо, кожна найменша територіальна говіркова одиниця має багато різновидів діалектизмів, серед яких переважають, як правило, фонетичні. Говірка села Сильно знаходиться на межі між західно- і середньополіськими діалектами північного наріччя: н.пп. на схід і південь із середньополіськими фонетичними особливостями, а на північний захід і захід – західнополіськими, які в говірці переплелися, з явною перевагою середньополіських рис. Докладніше розглянемо фонетичні та словотвірні риси, відбиті в художньому творі.

Фонетичні діалектизми

Автор роману надав перевагу таким особливостям місцевого вокалізму:

- **у** на місці давнього **о** в новозакритому складі: *туй* 'тій', *Забур'я* < *бір* (урочище за бором), *Запулля* (ужито і форму *Запілля*) < урочище за полем; пор. уживання **і** в мікротопонімах роману: *Бірки*, *Діброва*, *Комарівка*, що у місцевій говірці звучать як *Бурки*, *Дуброва*, *Комарувка*;

- ненаголошене **е**, як і в місцевій говірці, звучить як **и** (**і**): *ни вони*, *чирвоніі*, *знаім* (знайім), *колегуїся* (кол'егуїс'а);

- збережене давнє **о** в таких словах: *война*, *пойду-но*, *гуторка*, *помочний*, *безплідна* та ін.;

- поодинокі приклади рефлексії **ё** (**ѣ**) як **е** з пом'якшенням попереднього приголосного: *беседа*, *советський*, пор. *не* 'ні'; але переважає загальнонародне **і**: *дід*, *ліс*, *літо*, *чоловік* та ін.;

- непослідовна заміна **е** на **о**: *всьо* < *все*, *в'їтьор* < *вітер*, *столя* < *стеля*; пор. дзеркальну заміна **о** на **е**: *кеб* < *коб*, *якеїсь* < *якоїсь*;

- утрата голосного: *хтіти*, *коператива* < кооператива, *дерво*; пор. вставлений голосний у запозиченому *понаравився*;

- інші зміни: *їден*, *титюн*, *памитаєте*.

У консонантизмі представлені такі характерні особливості:

- збереження давнього **г** у слові *нігде*;

- часте вживання протетичного **г**: *гоко* // *гочі*, *гонучка* 'ганчірка', *гонука* 'онука, внука', *гимпет* < *імпет*; зрідка уживаний приставний **й** – *їнжинєри*;

- заміна **й** м'якими **н'** та **л'**: *здоровля*, *мнясо*;

- вставлений **й** між губним та **і** (з **ё**, що позначали літерою **ѣ**), оскільки в місцевій говірці губні не пом'якшуються: *нев'їстка*, *в'їтьор*; пор. *дзьвах* 'цвах';

- утрата **ж**: *мона* // *не мона* 'можна, не можна';

- заміна **ф** звукосполуками: *хвамілія*, *хвігура*, *хвундамент*, але *файно*;

- м'якість приголосних на місці твердих у відповідних словах літературної мови та в інших говірках: *цєє*, *холера*, *костюмашки* 'костомашки', *каля* (клуні);

- одзвінчення приголосних: *да 'та' (да пішов ти!; коли да коли?), дзьвах < цвях;*
- оглушення приголосних: *шоп;*
- метатеза: *соша < шосе;*
- дисиміляція: *штири, гадюшник 'горілчаний магазин' < гадюка, рушник, продохти, пошти 'майже';*
- різні зміни серед приголосних (переважно в словах іншомовного походження): *шонпол 'шомпол', калідор 'коридор', ладікалон 'одеколон', ліворвер, ліворуція.*

Частота уживання і темп мовлення деяких слів призвели до їх усічення, пор.:

- афереза (без початкових звуків): *ладікалон 'одеколон', Сандьор < Олександр;*
- синкопа (без звуків у середині слова): *бало 'бувало', ме' 'може', тра 'треба', коб // кеб 'коли б', нать 'навіть';*
- апокопа (без кінцевих звуків): *зара' 'зараз', мо' 'може', нічо' 'нічого', чо' (чо' маєм журитися?), тре'.* Для позначення усічення, насамперед апокопи, автор, як й інші письменники в художніх творах, уживає знак ', хоч і непослідовно, пор.: *зара' і зара, нічо' і нічо* та ін.

Як бачимо, письменник повністю не копіює говірку, а лише відбирає певні діалектні риси. У силенському вокалізмі найхарактерніша риса – це вживання *у* на місці давнього *о* в новозакритих складах: *стул, вуз, в'ечур, кун', муї, твуї* і т.д. (пор. складанку-характеристику про цю говірку: *муї кут побів макутру і л'ух сп'ати*). У консонантизмі – це ствердіння багатьох м'яких приголосних, зокрема у дієсловах на *-ся (-с'а)* та *-ться (-ц'а)*: *Сілно, рад'ок, бур'ак, хл'опец, п'алец, нароби́ласа, знайті́са, пита́йуц:а, смийу́ц:а // смийу́тца* і т.д. (представники інших говірок це явище характеризують словосполученням *сіленске зн'атца*). Зауважимо, що в поетичних творах збірки «Силно» (!) М. Нестерчук використав такі говіркові слова зі силенською фонетикою: *в тебе, такі худи 'такий худий', каля зимлі ни вмію* (працювати), *вирнувса, добрилося, поправиса, значицца, мо', чо', силиці, Лисничувка, Кунца* та ін. (Нестерчук, Силно 17–19).

Цікаво порівняти, на скільки більш повна фіксація фонетичних особливостей поблизької липенської говірки (с. Липно Ківерцівського району Волинської області) (Громик) із силенською, що представлена в романі. Отже, письменник лише кількома штрихами (2–3 лексемами) відтворив фонетичні риси говірки, надаючи перевагу загальнонародним тенденціям: замість *стул, вуз, кун', т'утка, л'уд* уживає *стіл, віз, кінь, тітка, лід*, ніби дослуховуючись поради Г. Козачук, дослідниці поліських говірок, що «особливо вдалим слід визнати введення в мову персонажів таких слів, що сприймаються як фонетичні варіанти літературних слів» (54).

Відмінності у функціонуванні *словотвірних діалектизмів* теж багато в чому залежать від говіркової фонетики, оскільки словотворчі суфікси

набувають дещо відмінного вигляду, ніж у відповідниках літературної мови, пор.:

-ейк-о < -ен'к-о: батейко, паничейко, коничейко;

-ейк-а < -ен'к-а: золотейкая;

-ойк-о < -он'к-о: татойко, голубойко;

-'унк-а < -інк-а: матюнка, палюнка 'паляниця'.

Інші фонетичні відмінності говіркових суфіксів у романі не представлені, хоч у мовленні силенців визначальними є:

-ец < -ец': бугайець – бугайця́, дубець 'різка з будь-якого дерева', мрець (у романі: бугаєць – бугайця, дубець, вмерлець);

-иск-о (-а) < -ис'к-о (-а): л'удіска, стóвклиско (у романі: людиська, стовклисько);

-'уч-и // **-'ушч-и** < -'уч-ий // -'ушч-ий: холодн'учи, гус'т'ушчи (у прикметникових дериватах з -'уч-ий часто додають до суфікса **ш** для творення вищої ознаки предмета: гус'т'ушчи 'дуже густий' – гус'т'ушчи 'ще більш густий', пахн'учи – пахн'ушчи, худ'учи – худ'ушчи і т.д.).

Письменник зафіксував творення зменшено-пестливого відтінку в іменникових дериватах, як і в говірці, за допомогою таких суфіксів: **-ик** (сухарик), **-ин-а** (корівчина, по срачині), **-ок** (лужечок, бубляшок, пор.: обідок – після обідку), **-це** (кругельце, говенце); збільшеності та згрубілості дериватам надають суфікси: **-аг-а** (паняга), **-ак** (хлопак, тюрмак, німак, кругляк 'кругла колода'), **-'ак-а** (брехуняка, тюрмака, злодіяка, поліняка, свиняка, виговоряка 'догана'), **-'анк-а** (горлянка), **-ер-а** (бабера), **-от-а** (гнилота 'хвора людина'), **-ук** (г...юк) та ін. Деякі корені (основи) можуть приєднувати різні суфікси, насамперед це стосується прислівників: *тут* > *отут-о*, *тута*, *тепер* > *тепера*, *теперика*, *теперики*, *дотеперики*; пор. словотвірні ланцюжки: *крюк* 'гак' > *крючок* > *крючечок*, *луг* > *лужок* > *лужечок*, де в середніх складах відбулася ще й заміна **о** на **е**.

У романі представлені силенські деривати таких найбільш продуктивних способів творення:

- суфіксація: *христосник* 'звіробій', *стрельба* 'рушниця', *різник* (сала), *вредний*, *болотяний*, *сороміцький*, *всячина*;

- префіксація: *набити* 'побити' (вони мене *набили*); пор. редуплікацію префікса – *пополуднувати*;

- конфіксація (префіксально-суфіксальні деривати): *подвір'є*, *дотеперики*, *завіхурниця*, *Забур'я*, *Запулля*, *напомпувати* 'заставити пити спиртне' < *помпа* 'насос', *побалювати*, *виганджувати* 'висварити';

- постфіксація: *добритися* 'час, коли все добре' < **добрити* < *добре*;

- нульсуфіксальні утворення: *вар* 'узвар', *закусь*;

- словоскладання: *нечуй-вітер* 'безсмертник (рослина)', *мороз-трава* 'т.с.', *батька-матиру*, *держачем-віником*;

- основоскладання: *сухоцвіт* 'безсмертник (рослина)', *суховили* 'вила для сіна і гною', *козодра* 'анемона';

- суфіксально-складні утворення: *коса шестиручка і дев'ятиручка* (с-г знаряддя); *золотосонячник, водосвяття, святоянське* (зілля);
- синтаксичне творення переважає в мікротопонімах: *Хороша Галь, Білий міст, Чорний міст, Німців луг, Янова долина, Татарський шлях*;
- аббревіація представлена дериватами, що були поширені у той період нашої історії, але вони всі не говіркового утворення, а літературного походження: *бандпосібник, партквиток, ревкомівці, КПЗУ, КП(б)У, КПП, НКВД – енкаведе, СРСР – Есесер, Сель-Роб, МТС – Емтеес*;
- okazіоналізми: *поліщук-заволока, висить жаба коло ока; Василь-куркусиль* (з дражнилок), *шмурдяка 'самогон'*.

Порівняйте різноманіття інших дериватів: *багацько, споночіло, піхотою, дрібна мошва, сторчака летить, кудюю, сюдою, тудюю, у зимі 'взимку', бусляча (згряя), «гадюшник», балювання 'перебування на балу; святкування', співати коляду* та ін.

Зауважимо, що в поліських говірках наявні деривати, твірні основи яких уже втрачені, пор. фіксації письменника: *стриєшний // стринешний 'двоюрідний'* (лексема *стрий* у поліських говірках уже не вживана), *вредний 'неслухняний; той, що робить збитки'* (лексема *вред* відсутня).

Висновки та перспективи досліджень. Отже, письменник провів скрупульозний відбір говіркових слів, надаючи перевагу тим, що виявляють загальнонародні тенденції, очевидно, погоджуючись з такою думкою Г. Козачук: «Якщо діалектизми не вносять нічого нового у стилістичне забарвлення твору і не вплітаються органічно в його тканину, то вони порушують норми художнього стилю. Введення діалектних форм у художнє мовлення – один із показників культури авторського письма», а «щоб відбити місцевий колорит говірки, зовсім не обов'язково авторові її копіювати; варто лише ввести в мову окремі деталі» (56). Дотримуючись таких настанов, автор створив твір, читання якого зрозуміле в усіх українських регіонах. І якщо в говірках, як правило, переважають фонетичні діалектизми, то в романі вони кількісно поступаються лексичним.

Зауважимо, що таке виважене використання говіркових слів не лише створило потрібний фон авторській оповіді, а й підкреслило народність та пісенність цього роману-балади, пор.: «*І неділя мені була не неділя, й Різдво не Різдво*», «*Ніхто не знав, не відав, куди Матвій поїхав. Чи в ліс по дрова, чи по лучину. А чи по гарну дівчину. Його матуся знала, людям всю правду сказала: не в ліс по дрова, не по лучину, а по гарну дівчину*»; «*Він вимірів, він вистрілив, в саме серце себе влучив... А соловейко в вишині тихенько щибетав. Усе бачив він і не сказав, як милий з милою прощавсь...*».

У наступних публікаціях передбачаємо схарактеризувати й інші різновиди діалектизмів, що вжиті в романі «Блакитна сарна».

Список використаної літератури

- Аркушин, Григорій. *Народна лексика Західного Полісся*. Луцьк, 2014.
- Аркушин, Григорій. *Силенська гуторка: топоніміка, люди, мова*. Мельбурн: Спадщина, 1994.
- Аркушин, Григорій. *Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі*. Луцьк, 2018.
- Громик, Юрій. «Відображення фонетичних і морфологічних особливостей говірки в місцевих пареміях (на матеріалі поліської говірки с. Липне)». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*, вип. 48, 2019, с. 95–9.
- Козачук, Ганна. «Діалектизми в сучасній прозі». *Рідне слово*, вип. 5, 1971, с. 52–7.
- Ладижець, Володимир. «Золоті зерна одного колоса, або мова не тільки про діалекти в рідній мові». *Дзвін*, № 3, 1990, с. 82–9.
- Нестерчук, Мирон. *Блакитна сарна*. Львів: Каменяр, 2019.
- Нестерчук, Мирон. *Силно*. Стрий: Щедрик, 2002.
- Покальчук, Володимир. «“Волинізми” у творах Лесі Українки». *Леся Українка: збірник статей*. Луцьк, 1957, с. 57–76.

References

- Arkushyn, Hryhorii. *Narodna leksyka Zakhidnoho Polissia*. Lutsk, 2014.
- Arkushyn, Hryhorii. *Sylenska hutorka: toponimika, liudy, mova*. Melburn: Spadshchyna, 1994.
- Arkushyn, Hryhorii. *Slovnnyk zakhidnopoliskyykh dialektyzmiv u khudozhnii literaturi*. Lutsk, 2018.
- Hromyk, Yurii. “Reflection of the Dialect Phonetic and Morphological Features in the Local Paremiias (case study of the Polissian dialect of the village of Lypne)”. *Scientific papers of Kamianets – Podilsky Ivan Ohiyenko National University: Philological Sciences*, iss. 48, 2019, pp. 95–9.
- Kozachuk, Hanna. “Dialektyzmy v suchasnii prozi”. *Ridne slovo*, iss. 5, 1971, pp. 52–7.
- Ladyzhets, Volodymyr. «Zoloti zerna odnoho kolosa, abo mova ne tilky pro dialekty v ridnii movi». *Dzvin*, no. 3, 1990, pp. 82–9.
- Nesterchuk, Myron. *Blakytna sarna*. Lviv: Kameniar, 2019.
- Nesterchuk, Myron. *Sylno*. Stryi: Shchedryk, 2002.
- Pokalchuk, Volodymyr. “Volynizmy u tvorakh Lesi Ukrainky”. *Lesia Ukrainka: zbirnyk statei*. Lutsk, 1957, pp. 57–76.

Стаття надійшла до редколегії 14.09.2019